

ТИЛШУНОСЛИК // ЯЗЫКОЗНАНИЕ // LINGUISTICS

ҚОСИМОВА САРВИНОЗ

Филология фанлари бўйича PhD, ТошДШИ

Анъанавий араб грамматикаси ва европа йўналишида амалга оширилган тадқиқотлар

Аннотация. Ҳозирги вақтда арабишуносликка доир илмий изланишлар Қоҳира, Дамашқ, Байрут, Бағдод, Жазоир, Тунис университетларида олиб борилаётган бўлиб, мазкур тилишунослик марказларидаги тадқиқотларнинг аксарияти араб тилишунослик мактаблари анъаналарига асосланганлиги кузатилади. Лейден, Париж, Оксфорд, Кембридж, Халле, Прага, Рим университетлари олимлари араб тилининг грамматикаси масалаларини тадқиқ этишида кўпроқ Европа тилишунослик анъаналарига содиқ қолган ҳолда фаолият юритадилар. Мазкур анъанани Россия, Озарбайжон, Арманистон, Ўзбекистон, Тожикистон давлатлари институтларида араб тили грамматик тизимига оид тадқиқот юритаётган олимлар фаолиятида ҳам кузатамиз.

Бундан ташқари, араб тилини европалик тадқиқотчилар араб тилишунослиги анъаналари асосида ўрганганликлари, араб мамлакатларида эса Европа тилларига асосланиб яратилган назарияларни ҳам татбиқ этган ҳолда тадқиқотлар олиб борилиши кузатилади.

Бу икки анъанани тавсифлаш учун араб, Европа ҳамда Европа тадқиқотларидан андоза олган ва арабишуносликнинг ривожига катта ҳисса қўшган рус олимларининг ишларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур мақолада араб грамматикаси анъанавий ва европа йўналишида олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар хронологик равишда таҳлил этиб ўрганилган. Таҳлил жараёнида араб тили грамматикаси, адабиёти, араб тилишунослик тарихи ва араб лаҳжалари каби йўналишларда изланиш олиб борган олимлар ва уларнинг илмий фаолиятлари эътироф этилган.

Араб тилидаги қўлёзмаларни ўрганиш араб филологиясининг шаклланиши ва ривожига муҳим ўрин тутган. Араб адабий тили ва қўлёзма ёдгорликларини айнан шу тилда ўрганадиган шарқишуносликнинг бўлими аввал Европада шаклланган. Кейинчалик, бу анъана Россияга кириб келди. Мазкур соҳада россиялик арабишунослар бир қанча ютуқларга эришдилар. Хусусан, кутубхона фондларида ва шахсий фондларда сақланаётган қўлёзма асарларни ўрганиш ўша давр илмий тадқиқот вазифаси бўлиб қолди. Европа ва Россия билан бир қаторда Ўзбекистон ҳудудида ҳам, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Хоразмда араб тилидаги қўлёзма асарлар ўрганила бошланди. Аммо бу ҳудудларда қўлёзма асарларни ўрганишга кўпроқ диний соҳа сифатида қараларди. Шунини таъкидлаш жоизки, Россия ва Европадан фарqli ўларoқ Ўзбекистон ҳудудида XIV асрга қадар араб тилига оид катта назарий тадқиқотлар амалга оширилган. Бу эса арабишунослик Ўзбекистон ҳудудида эрта ривожланганлигидан дарак беради.

Таянч сўз ва иборалар: тилишунослик анъаналари, қўлёзмалар, тил нормалари, арабишунослик таълимотлари, араб адабий тили ва лаҳжалари, синтаксис, морфология, фонетика.

Аннотация. В настоящее время исследования по арабскому языку проводятся в Каире, Дамаске, Бейруте, Багдаде, Алжире и Тунисе, где большая часть исследований в этих лингвистических центрах основана на традициях школ арабского языка. Ученые из университетов Лейдена, Парижа, Оксфорда, Кембриджа, Галле, Праги и Рима более привержены изучению арабской грамматики, придерживаясь европейских лингвистических традиций. Эта традиция также наблюдается в деятельности ученых, работающих над арабской грамматической системой в институтах России, Азербайджана, Армении, Узбекистана и Таджикистана.

Кроме того отмечается, что европейские исследователи изучили арабский язык на основе традиций арабского языкознания и стало изучение арабского языка проводиться с применением европейских теорий.

Чтобы проиллюстрировать эти две традиции, уместно изучить работу русских ученых, которые заняли ведущее место в арабских, европейских и европейских исследованиях и внесли значительный вклад в развитие арабских исследований.

Данная статья посвящается хронологическому анализу исследований вопросов арабской филологии традиционно арабского и европейского направления. В процессе анализа отмечается научная деятельность учёных в сфере арабской грамматики, литературы, истории арабского языковедения и диалектологии.

Изучение арабских рукописей сыграло важную роль в становлении и развитии арабской филологии. Кафедра востоковедения, которая изучает арабский литературный язык и рукописные памятники на одном языке, возникла в Европе. Позже эта традиция пришла в Россию. Российские археологи сделали ряд достижений в этой области. В частности, изучение рукописей, хранящихся в библиотечных фондах и частных фондах, стало с тех пор задачей научных исследований. Помимо Европы и России началось изучение арабских рукописей в Узбекистане, особенно в Бухаре, Самарканде и Хорезме. Однако изучение рукописей в этих областях считалось более религиозным. Примечательно, что в отличие от России и Европы, крупные теоретические исследования по арабскому языку проводились в Узбекистане до XIV века. Это свидетельствует о раннем развитии арабистики на территории Узбекистана.

Опорные слова и выражения: лингвистика, традиционная арабская грамматика, рукопись, нормы языка, учения арабистики, арабский литературный язык и диалекты, синтаксис, морфология, фонетика.

Abstract. Studies on the Arabic language are currently being conducted in Cairo, Damascus, Beirut, Baghdad, Algeria and Tunisia, where most of the studies in these linguistic centers are based on the traditions of Arabic schools. Scientists from the universities of Leiden, Paris, Oxford, Cambridge, Halle, Prague and Rome are more committed to studying Arabic grammar, adhering to European linguistic traditions. This tradition is also observed in the activities of scientists working on the Arab grammar system in the institutes of Russia, Azerbaijan, Armenia, Uzbekistan and Tajikistan.

In addition, it is noted that European scholars studied the Arabic language based on the traditions of Arabic linguistics, and that the study of the Arabic language was carried out using European theories.

To illustrate these two traditions, it is appropriate to study the work of Russian scientists, who have taken a leading place in Arab, European and European studies and have made a significant contribution to the development of Arab studies.

This article is devoted to a chronological analysis of studies of issues of Arabic philology of a traditionally Arab and European direction. In the process of analysis, the scientific activity of scientists in the field of Arabic grammar, literature, the history of Arabic linguistics and dialectology is noted.

The study of Arabic manuscripts played an important role in the formation and development of Arabic philology. The department of Oriental Studies, which studies Arabic literary language and manuscript monuments in the same language, originated in Europe. Later, this tradition came to Russia. Russian archeologists have made a number of achievements in this area. In particular, the study of manuscripts stored in library collections and private funds has been the task of scientific research since that time. In addition to Europe and Russia, the study of Arabic manuscripts in Uzbekistan began, especially in Bukhara, Samarkand and Khorezm. However, the study of manuscripts in these areas was considered more religious. It is noteworthy that unlike Russia and Europe, large theoretical studies on Arabic were carried out in Uzbekistan until the 14th century. This shows that Arabic studies have developed early on the territory of Uzbekistan.

Keywords and expressions: linguistics, traditional Arabic grammar, manuscript, language norms, teachings of Arabic studies, Arabic literary language and dialects, syntax, morphology, phonetics.

Ҳозирда арабшуносликка доир илмий изланишлар Қоҳира, Дамашқ, Байрут, Бағдод, Жазоир, Тунис каби университетларда олиб борилади. Мазкур тилшунослик мактабларидаги тадқиқотларнинг аксарияти араб тилшунослик анъаналарига асосланган.

Лейден, Париж, Оксфорд, Кембридж, Галле, Прага, Рим университетлари олимлари кўпроқ Европа тилшунослик анъаналарига содиқ ҳолда фаолият юритадилар. Мазкур анъанани Россия, Озарбайжон, Арманистон, Ўзбекистон, Тожикистон институтлари тадқиқотида кузатамиз.

Араб тилшунослигини ўрганишда европалик тадқиқотчилар араб тилшунослиги анъаналари асосида, араб мактабларида эса Европа тилларига хос назариялар қўлланган ҳолда тадқиқот олиб борилиши кузатилади.

Бу икки анъанани тавсифлаш учун араб, Европа ҳамда Европа тадқиқотларидан андоза олган ва арабшуносликнинг ривожига катта ҳисса қўшган рус олимларининг тадқиқотини ўрганиб чиқдик.

Араб тилидаги қўлёзмаларни ўрганиш араб филологиясининг шаклланиши ва ривожига муҳим ўрин тутган. Араб адабий тили ва қўлёзма ёдгорликларини айнан шу тилда ўрганадиган шарқшуносликнинг бўлими аввал Европада шаклланган. Кейинчалик, бу анъана Россияга кириб келди. Мазкур соҳада россиялик арабшунослар бир қанча ютуқларга эришдилар. Хусусан, кутубхона фондларида ва шахсий фондларда сақланаётган қўлёзма асарларни ўрганиш ўша давр илмий тадқиқот вазифаси бўлиб қолди. Европа ва Россия билан бир қаторда Ўзбекистон ҳудудида ҳам, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Хоразмда араб тилидаги қўлёзма асарлар ўрганила бошланди. Аммо бу ҳудудларда қўлёзма асарларни ўрганишга кўпроқ диний соҳа сифатида қараларди. Шуни таъкидлаш жоизки, Россия ва Европадан фарқли ўлароқ Ўзбекистон ҳудудида

XIV асрга қадар араб тилига оид катта назарий тадқиқотлар амалга оширилган. Бу эса арабшунослик Ўзбекистон ҳудудида эрта ривожланганлигидан дарак беради. Ўзбекистон ҳудудида бу соҳа кейинчалик сустлашганининг сабаби мўғуллар босқинидан кейин арабларнинг таъсири барҳам топиб, Амир Темур даврида эски ўзбек тилининг ривожига катта эътибор берилгани бўлди. Бу даврда эътибордан четга чиққан араб тили диний соҳаларнинг бир йўналиши сифатида ўрганилар эди.

Европада араб тилини сомий тиллардан бири сифатида махсус тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш XVI асрдан бошланди. Биринчилардан бўлиб Педро де Алкалнинг (1505), кейин Гвилельма Постеллуснинг (1538) араб грамматикаси дунёга келди. XVII-XIX асрларда Т. Эрпениус, И. Лудольф каби бир қанча голланд арабшунослик мактаби вакиллари араб тилининг грамматик назарияси ва лексикологиясига асос солдилар. Бу назарияларда араб тилшунослик анъаналари ўз ифодасини топган эди.

XIX асрнинг бошларида арабшуносликнинг тилшунослик йўналиши бўйича катта ютуқларга эришилди, яъни А. И. Сильвестр де Сасининг араб тилшунослик анъаналарининг аксарият назариялари акс этган грамматикаси тузилди.

Тил нормалари ҳақидаги масала долзарб бўлиб турган XIX асрда Г. Эвальд (1831-33), К. П. Каспари (1848), Э.Г. Палмер (1885), У. Райт (1896-98), Г. Фейшер, Т. Нёлдекеларнинг умумийлаштириш мазмунидаги тадқиқотлари вужудга келди. Шунингдек, грамматиканинг алоҳида бўлимлари бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борилди. XIX асрдан бошлаб морфология масаласи қиёсий семитология нуқтаи назаридан тадқиқ этила бошланди. К. Броккальманнинг “Сомий тилларнинг қиёсий грамматикаси асослари” (1-2 жилд. 1908-37), “Араб грамматикаси” (14 нашр 1960) каби асарлари нашр этилди. Г. Рекендофнинг (1898 ва 1921) синтаксисга оид илмий ишлари вужудга келди. Фонетикага оид (1925) У. Х. Гёрднернинг адабий тил фонетикаси ва Миср сўзлашув тилининг фонетик хусусиятларига доир монографияси, 1941 йил Ж. Кантинонинг фонетикага бағишланган фундаментал асари ёзилди. Замонавий араб диалектлари мавзусидаги йирик ишлар XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. XX асрга келиб диалектлар юзасидан ишлашга кўп эътибор берилди, шунингдек, мазкур даврда араб тилшунослик анъаналарини ҳам тадқиқ этиш давом этди.

Араб тилшунослик тарихи бўйича тадқиқотлар XX асрнинг ўрталарида олиб борилди. Бунга мисол тариқасида Й. Фюкканинг “Арабийя” асарини айтиш мумкин.

Умумий тилшунослик соҳаси вакилларида Ж. Вандриес, Е. Курилович ва семитология тадқиқотчилари Л. Грей, П. Дорм, М. Козн, М. Годфруа-Демонбинлар илмий ишларини араб тили назариясини ишлаб чиқишга бағишладилар.¹

Россияда арабшунослик мустақил фан сифатида XIX асрнинг бошида шаклланди. Мазкур соҳа бўйича биринчи тадқиқот 1872 йили А. В. Болдирев-

¹ Lingvisticheskiy ensklopedicheskiy slovar. (Linguistic encyclopedic dictionary)

нинг “Жадвалга солинган мухтасар¹ араб грамматикаси” (“Краткая арабская грамматика в таблицах”) нашр этилган. 1867 йили эса М. Т. Навроцкийнинг “Араб тили грамматикаси тажрибаси” (“Опыт грамматики арабского языка”) Россияда илк бор амалга оширилган араб адабий тили тизими тавсифидир. Москва арабшунослик мактабининг ривожига туртки бўлган М. О. Атайнинг грамматикаси (1884) ва А. Ф. Хашабнинг “Араб тили грамматикаси”(1910), В.Ф. Гиргаснинг “Очерк грамматической системы арабов”(1873) асари араб тилшунослик анъаналари акс этган тадқиқотлардир. В. Ф. Гиргас илк бор рус арабшунослигида араб тилшунослиги концепциясини, унинг назарияси ва методологик асосларини ўрганган олимдир.

Бу даврда Петербург, Москва, Қозон, Киев, Харьков, Боку каби шаҳарларда арабшунослик таълимотлари тарғиб қилинарди. Мазкур мактабларда амалиёт тарзида А. Бураков, М. Скибневский, Н. А. Медниковларнинг ўқув қўлланмалари, А. В. Болдирев, И.Ф. Готвальд, В.Ф. Гиргас, В. Р. Розен, Ф. И. Кельз, А. Е. Кримскийларнинг хрестоматия ва луғатлари, П.К. Жюзенинг “Русча-арабча тўлиқ туғат”и (“Полный русско-арабский словарь”, 1903) қўлланиларди.

Рус арабшунослигининг асосий ўрганиш объекти араб адабий тили бўлиб, секин-аста араб лаҳжалари ҳам тадқиқ этила бошлади ва ўқув жараёнига жорий этилди. Мисол тариқасида М. А. Тантовийнинг “Араб сўзлашув тили бўйича рисола”си (“Трактат об арабском разговорном языке”, 1848), Г. А. Валлиннинг “Араб тили товушлари ва маънолари”(“О звуках арабского языка и их обозначении”, 1855) монографиясини келтиришимиз мумкин. Бу монографияда товушлар илк бор нафақат адабий, балки лаҳжаларда қўлланилишига кўра илмий тавсифланди. Лаҳжалар бўйича А. Е. Кримский, И.Ю. Крачковскийлар ҳам тадқиқот олиб бордилар. И. Ю. Крачковский ўқув жараёнига(1915-16) лаҳжашуносликни биринчи татбиқ этган тилшуносдир.

1930 йилларда лаҳжашунослик ривож топаётган даврда аввал маълум бўлмаган Ўрта Осиё, Бухоро ва Қашқадарё арабларининг лаҳжалари кашф этилди.² Шунингдек, XX асрнинг ўрталарида Миср³, Ироқ⁴, Тунис ва Мағриб⁵, Марокаш⁶, Жазоир¹ лаҳжалари тадқиқ этилди.

¹ Qisqa, ixcham shakl. (short, laconic form)

² Qarang: Sereteli G.V. Arabskie dialekti Sredney Azii. Tom-1. – Tbilisi, 1956; I.N. Vinnikov, V.G. Axvlediani. (Tsereteli G.V. Arabic dialects of Central Asia. Tom-1. - Tbilisi, 1956; V.G. Akhvlediani I.N. Vinnikov)

³ G.Sh Sharbatov.. Sovremenniy arabskiy yazik. –Moskva, 1961. (G.W Sharbatov.. Modern Arabic. -Moska, 1961).

⁴ A.G. Belova. Problema arabskogo yazikoznaniya(1960-1973), v sb.: Semitskie yaziki, v 3. – Moskva, 1976. (A.G. Belova. The problem of Arabic linguistics (1960-1973), 3: Semitic languages, 1976.)

⁵ Yu. N. Zavadovskiy. Arabskie dialekti magriba. – M.: Vost. lit.,1962. – 132 s. (Yu. N. Zavadovsky. Arabic dialects of Maghreb. - M.: Vost. Lit., 1962. - 132 p.)

⁶ S. X. Kamilev. Marakkanskiy dialekt arabskogo yazika. – M., 1968. (C. H. Kamilev. Marakkan dialect of Arabic. - M., 1968.)

Россияда Н. В. Юшманов араб адабий тили таҳлилининг тилшуносликда замонавий методларини қўллаган ҳолда тадқиқ этишга асос солди. Унинг “Араб адабий тили грамматикаси”(1928) бунга яққол мисолдир. У фонология, морфология, синтаксис масалаларини алоҳида, аммо араб тилшунослик анъаналаридан фойдаланган ҳолда таҳлил қилди ва таълимнинг лингвистик асосини шакллантирди.

Фонология соҳасида чўзиқ унлилар икки уюшган иккифонемали товуш уйғунлигида ифодаланиши тадқиқ этилди. Е. Н. Трубецкийнинг концепциясига кўра бундай уйғунлик белгиларига эга фонема бирлиги – морадир².

Морфология борасида рус олимлари кўплаб тадқиқотлар амалга оширдилар. Улар сўз ясалишини ички флексия эмас, аффиксация асосида тушунтиришга ва тавсифлашга ҳаракат қилдилар.³ Ички флексия ҳодисаси билан боғламасликларига сабаб сўз бирлиги ўзак бўлганлиги ва бу ўзак ундошлардан ташкил топганлиги таъкидланди. Бироқ арабча сўзни “бўғин-товуш”га бўлиш концепцияси илгари сурилди.⁴ Бундай ёндашувда “ундош ва ундан кейин келадиган унлининг ўзаро боғлиқлиги”⁵ сомий тилларнинг бўғин-товуш модели сифатида тақдим этилди. Сомий тилларга бундай моделни татбиқ этиш мумкинлигига қарши фикрлар билдирилди, чунки сўзни бундай модел асосида бўлиш унинг морфологик қурилишига тўғри келмайди. Шунингдек, араб анъаналарига асосланган ички флексия ҳодисаси илгари сурилди, унда сўз ҳосил қилиш учун уюшиб келадиган ҳарф – сўзлашув сегменти хизмат қилади ҳамда ундош ва қисқа унлидан таркиб топган морани ташкил қилади.⁶ Бундай модель товуш ва морфларга бўлинишни илгари сурмайди. Бирлик сифатида ўзак олинадиган, ўзак асосини бир морфемали таркиб ва ички флексия ҳодисаси ташкил қилади. Сўз ясалишида ўзакка таъсир этмайдиган аффикслар иштирок этади. Фақатгина ундошлардан ташкил топган ўзак лексик, унлилардан ташкил топгани эса фақат грамматик маънога эга эканлиги инкор этилди.

Аниқлик грамматик категорияси, майл ва инкор ҳодисалари синтаксис билан боғлиқ равишда ўрганилди. 1941 йили Д.В. Семёнов томонидан араб

¹ E.N. Mishkurov. Aljirskiy dialekt arabского yazika. –М., 1982. -131s. (E.N. Mishkurov. Algerian dialect of Arabic. -М., 1982. -131c.)

² Lingvistik termin: antik davr she'r vaznlarida qisqa unli talaffuzidagi oddiy davomiylilik, she'rdagi eng kichik vaqt hisobi. (Linguistic term: a simple continuity in the pronunciation of a short vowel in the poetic weights of ancient times, the smallest time calculation in the poem.)

³ V. P. Starinin. Struktura semitskogo yazika. –Moskva.: Nauka, 1966. (V. P. Starinin. Structure of the Semitic language. -Moskva.: Science, 1966)

⁴ B. M. Grande Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osvещenii. –М., 2005. (B. M. Grande Course of Arabic Grammar in Comparative-Historical Lighting. -М., 2005.)

⁵ B. M. Grande. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskom osvещenii. –М., 2005. (B. M. Grande Course of Arabic Grammar in Comparative-Historical Lighting. -М., 2005.)

⁶ G. M. Gabuchan. Arabskaya yazikovedcheskaya tradisiya// Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – М., 1990.(G. M. Gabuchan. Arabic Linguistic Tradition//Linguistic Encyclopedia Dictionary. - М., 1990.)

адабий тилини синтактик-структур жиҳатдан тавсиф қилди. Г. М. Габучанин “Теория артикля и проблемы арабского синтаксиса”, (1972) (“Артикл назарияси ва араб тили синтаксиси муаммолари”) монографиясида араб тили синтаксисига доир асосий масалалар таҳлил этилди. В. Х. Храковскийнинг “Очерки по общему и арабскому синтаксису”(1973) (“Умумий ва араб тили синтаксиси”) китобида ёрдамчи феъллар тўлиқ ёритилди. Бу асарда жумланинг семантик, синтактик жиҳатларига тааллуқли назарий масалалар ёритилди. Ёзма ёдгорликлар матни синтаксисига оид масалалар А. Г. Белованинг “Синтаксис письменных текстов арабского языка”(1985) (“Араб тили ёзма матнларининг синтаксиси”) асарида ўз ифодасини топди.

Рус арабшунослигида араб тилшунослик анъаналари муҳим ўринни эгаллайди. В.А. Звягинцев, Ю.В. Рождественский, В.Г. Ахвледиани грамматикаси, В.М. Белгин, А.А. Санчес ва Д.В. Фролов тадқиқотлари бунга мисолдир. Атамашунослик, фразеология бўйича Ю.П. Губанов, И.С. Данилов, Н.В. Киладзе, В.М. Мамедалиев, В.Д. Ушаков, Г. Ш. Шарбатовнинг изланишларини мисол қилиб келтириш мумкин. Лексикология ва лексикография бўйича Х.К. Баранов, В. М. Белкин, В.М. Барисов, Г.Ш. Шарбатов илмий ишлари эътирофга сазовор. Тарихий-қийсий метод асосида тадқиқ этилган араб грамматикасининг нормаларини батафсил ифодаловчи Б. М. Гранденинг “Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении”(1963) асари алоҳида диққатга сазовор.

XIX асрдан бошлаб Тошкент, Боку каби пойтахт шаҳарларда Россия арабшунослик филиаллари очилди.¹ Бу филиалларда ўша давр рус арабшунослигига хос бўлган анъана, яъни қўлёзмаларни ўрганиш, каталог тузиш каби йўналишларда тадқиқот олиб бориш йўлга қўйилди. Собиқ Иттифоқ даврида арабшунослик соҳасида кўпроқ қўлёзма асарларни ўрганиш ва каталог тузиш ишлари амалга оширилди. Мустақилликка эришилгач, бу ҳудудларда илмий мерос мазмун-моҳиятига кўра ўрганила бошланди.

XIX асрдан бошлаб эса араб филологиясининг шевашунослик, замонавий адабиёт каби бир қатор бошқа йўналишлари ривожлана бошлаган бир даврда қўлёзмаларни ўрганиш иши ҳамон ўз мавқеини сақлаб қолган эди.

Ўзбек ва рус² арабшунослигининг шаклланиши асосан араб қўлёзмаларини йиғиш ва тадқиқ этиш билан узвий боғлиқдир.

Қўлёзмаларни ўрганишга эътиборини қаратган академик В.Р. Розен (1849-1908) В.В. Бартольд, А.Э. Шмидт, И.Ю. Крачковскийлар тадқиқотларини давом эттирдилар. XX асрнинг 20-30 йилларига келиб, Тошкент, Самарқанд,

¹ Qarang: Krachkovskiy I. Yu. Ocherki po istorii russkoy arabistiki. –M., –L.: Izdatelstvo AN, 1950. – S. 205.(Krachkovsky I. Yu. Essays on the History of Russian Arabistics. –M., –L.: Publishing House of the Academy of Sciences, 1950. - S. 205.)

² Krachkovskiy I. Yu. Nad arabskimi rukopisyami. Listki vospominaniy o knigax i lyudyax (1950), U, –S.71-72,80,88,98,103-104,106, 112,120,123-124,186,171,178. (Krachkovsky I. Yu. Over Arab manuscripts. Leaves of memories of books and people (1950), V, - Page 71-72,80,88,98,103-104,106, 112,120,123-124,186,171,178.)

Бухоро, Боку, Тбилиси, Махачқала, Душанбе каби шаҳарларда қўлғезмаларни тўплаш ва сақлаш марказлари ташкил топди.

Араб тилшунослик аъёналари ҳақида юқорида ўрта асрларда олиб борилган тадқиқотлар ҳақида сўз кетганда батафсил маълумотлар берилган эди.

Ҳозирги замон араб давлатларида ҳам адабий тилни ўрганиш кўпроқ араб тилшунослик аъёналарига асосланади. XVI-XVIII асрларда қадимий нахвга оид рисолалар асосида грамматика ва стилистика бўйича ўқув қўлланмалар тузилди ҳамда қўплаб лексикографияга оид ишлар амалга оширилди. XIV-XV асрларга оид Ферузободийнинг “Қомус” номли луғатини XVIII асрга келиб Г. Фарҳадий қайта ишлаб чиқди.¹ Шу даврда Муҳаммад аз-Забирий Европа арабшунослигида араб лексикография манбаъси сифатида кенг қўлланилган 10 жилдлик “Тоҷу-ларус” номли изоҳли луғат тузди. XIX аср араб халқининг маданий юксалиш даври бўлди, бу даврда араб тили адабиёт ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда ўз равангини топди. Ушбу омиллар эса бу давлатларда арабшуносликнинг янада ривож топишига туртки бўлди ва таълим соҳасида ўз аксини топди. Носиф Язиж, Аҳмад Фориснинг ўқув дарсликлари, луғатлар ва ўрта аср нахв рисолаларига шарҳлар бунинг далилидир. XIX асрнинг иккинчи ярмида янги луғатлар нашр этилди, уларда мумтоз араб тилидан кейинги лексика ҳам ифодаланган. Бундай лексикани Бутрус Бўстонийнинг “Муҳиту-л-муҳит” (1867-70) луғатида учратишимиз мумкин. XX асрда ҳам лексикографияга оид тадқиқотлар давом этди. Шунинг айтиш жоизки, бу асрда Европа лексикографиясида қўлланиладиган, арабларга хос бўлмаган тамойиллар асосида луғатлар тузилди. Бу луғатларда араб аъёналари асосидаги сўзларни ўзак тизимига кўра тартиби эмас, балки алифбо тартибидаги Европа тизими қўлланилган.

XX асрнинг иккинчи ярмида араб тилшунослиги масалалари доираси кенгайди, янгича тадқиқот методлари вужудга келди. Иброҳим Самаррай, Абдурахмон Аюб, Аҳмад Муҳтор Амар, Камол Муҳаммад Бишр, Ҳасан Заз каби олимлар тил тарихини ва уни қиёсий-тарихий жиҳатдан ўргана бошладилар. Умумий тилшунослик доирасида таҳлил қилиш ишига Иброҳим Анис, Муҳаммад Муборак, Субҳи Солих, Иброҳим Самаррай, Мурод Комил, Маҳдий Маҳзумий каби олимлар бош-қош бўлдилар, араб лаҳжаларини тадқиқ этиш иши ҳам бошлаб юборилди. Мазкур даврда мукамал ва ягона терминологияни ҳамда ўзлашмалар борасидаги қарашларни батафсил ишлаб чиқиш асосий муаммолардан бири бўлди. Бу муаммоларни ҳал этиш жараёнида Юсуф Сауднинг араб тилшунослик аъёналарига зид бўлган “Араб тилида янги грамматик қоидалар” асари юзага келди. Аммо қўплаб бошқа тадқиқотларда, хусусан Аббо Ҳасаннинг “النحو الوافي” (“ан-Нахву-л-вафий”), Мустафо Ғалайинининг “جامع الدروس العربية” (“Жамиъу-д-дуруси-л-арабиййа”), Ҳифни Носифнинг “الدروس النحوية” (“Дурусу-н-нахвиййа”) асарларида араб тилшунослик аъёналари ўз ривожини топди. Араб тилшунослик аъёналари тарафдорлари

¹ Linvisticheskaya ensiklopediya. (Linvistichesky encyclopedia)

грамматикани ёритишда айниқса, морфология (сарф) масалаларида Европа анъаналарининг қўлланилишини танқид остига олдилар.

Арабшуносликнинг долзарб муаммоларини тадқиқ қилишда Миср, Сурия, Ливан, Иордания, Қувайт, Тунис, Марокаш, Жазоир академик ва ўқув муассасалари муҳим ўринни эгалладилар.

Замонавий тадқиқотларда араб тили синтаксисини ўрганиш жараёнида араб ва Европа анъаналарига асосланган икки катта тамойил кузатилади. Бу икки тамойил бир-биридан мутлақ фарқ қилади. Аммо биринчи мактабга хос қарашлар ва улар эришган ютуқларни иккинчи мактаб вакиллариининг назарияларини бойитишда қўллаш мумкин эмас, дегани эмас. Аксинча, бундай тажрибаларни қўллаш самарали бўлиб, араб тили тизимининг янги қирраларини очиб беради. Шунингдек, араб грамматикаси назарий тизимининг оригиналлигини сақлаб қолган ҳолда ўзаро фикр алмашинув кучая борди. Албатта, бу амалиёт катта эътиборни ва диққатни талаб қилади. Синтаксисни Европа анъаналарига асосланиб ўрганиш маълум қонун-қоидалар, тушунчаларни шакллантиради ҳамда араб тили грамматикаси назариясида янги қарашларни ривожлантиради. Мазкур ҳолат араб анъанасида ёзилган грамматикани мукамал билишни, араб тилининг асл назарий тизими доирасидан чиқмасликни талаб этади. Акс ҳолда, янги фикрлар генерацияси араб тилининг асл моҳиятини билишда тўсиқларни келтириб чиқаради.¹

Маълумки, Европа тадқиқотчилари томонидан синтаксис араб тилида наҳв, морфология сарф атамаси остида берилган. Фикримизча, синтаксис атамаси наҳв соҳасини, морфология атамаси эса сарф илмини тўла акс эттира олмайди.

Наҳв ва сарфга оид мавзулар бирга берилган асарларни кузатадиган бўлсак, уларда аввал наҳв, кейин наҳв ва сарфга оид масалалар, сўнг сарф қоидалари берилади. Кўриниб турибдики, баъзи грамматик масалалар наҳв ва сарфнинг умумчегара соҳасида ёритилади ва улар икки аспектга ҳам тегишлидир. Шу сабабли морфологияда ўрганиладиган баъзи категорияларни сарфда учратиш мумкин эмас.

Жумладан, фонетика бўлими ҳам грамматика мавзуларининг баёнидан кейин ўрганилади, бу бўлимда лексика, морфология, синтаксисга тегишли энг асосий ҳодисалар ўрганилади. Унда ҳам синтаксис, морфология ва ёрдамчи сўзларга оид фонетик масалалар кетма-кетлиги сақланиб қолган.

Араб грамматикасининг синтаксис бўлимида сарфга оид мавзуларни ўрганишнинг бош сабаби сарф синтаксисдагина юзага чиқади. Чунки бирон бир омил туфайли сўзга таъсир бўлмаса, сарфга хос функция амалга ошмайди. Омил таъсиридаги сўзларнинг йиғиндиси синтаксисдир. Европа анъаналарига кўра синтаксиснинг асосий бирлиги жумла бўлиб, шуни айтиш жоизки, бу атама араб грамматикасига оид илк асарларда учрамайди ва бунга эҳтиёж ҳам сезилмайди. Сўзловчи мақсад қилган фикрни ўз нутқида тўлиқ ифодаласа, ўша

¹ Frolov D.V. Arabskaya filologiya. –Moskva, 2006.(Frolov D.V. Arabic philology. -Moskva, 2006.)

битта жумлани англлатган. Араб тили синтаксис тизимининг ўзига хослиги шундан иборатки, бу тилда шундай омиллар ва ёрдамчи сўзлар борки, улар нуткни жумлаларга бўлмасдан, узлуксиз равишда сўзловчининг ихтиёрига кўра давом этиш имконини беради.

Сибавайҳи фикр тўлиқ ифода этилган синтактик ҳодисага нутқ (калом) атамасинини қўллаган.¹ Ферстех фикрига кўра “гап” маъносидаги жумла атамаси тилшунослик терминологиясига ал-Мубаррад томонидан киритилган бўлиши мумкин.² Замахшарий эса бу ҳодиса учун ҳам жумла, ҳам калом термини қўллиш мумкин, деб таъкидлайди.³ Ибн Ҳишом жумла бу умумий тушунчани англатади, калом эса тўлиқ маълумотни бера олади, деб эътироф этади.⁴

Замонавий изоҳли луғатларда “Жумла – ҳар қандай тугал мазмунни берувчи калом”⁵дир, деб таърифланган.

Аммо жумла калом терминини аниқ ифода этмайди. Чунки жумла бир предикатив бирикма, калом эса бир неча предикатив бирикмалардан иборат нутқдир. Масалан, ўзбек тилида “Мени урсанг, хафа бўламан” каби нутқ бирлиги иккита жумладан иборат калом ҳисобланади. Ўзбек тилида бу каби жумлалар эргаш гапли қўшма гаплар сирасига киради. Араб тилида эса бу каби жумлалар фикрни тўлиқ ифода этувчи каломдир.

Демак, араб тилида қўлланган жумла атамаси Европа ва ўзбек тиллари грамматикасидаги содда гапга тўғри келса, калом атамаси эргашган қўшма гапларга қўлланса керак. Араб тилидаги каломни, яъни нутқ таркибининг моделини синтетик⁶ деб аташимиз мумкин. Европа тадқиқотларида эса калом асосан аналитик⁷ модель сифатида ўрганилади.⁸ Н. Хоскийнинг фикрига кўра, араблар гап масаласини шаклланиб бўлган ва кейин анализ қилинадиган объект сифатида эмас, балки сўзловчи томонидан шакллантириладиган ҳодисадир, деб қарайдилар

¹ Frolov D.V. Arabskaya filologiya. –Moskva, 2006. –str. 24. (Frolov D.V. Arabic philology. - Moskva, 2006.)

³ Nosirova M. A. Mahmud Zamakhshariyning “Al-unmuzaj fi-n-nahv” risolasi. –Toshkent: TDShI, 2005. 104-b. (Nosirova M. A. The book by Al-Unmuzaj fi-n-Nahw by Mahmud Zamakhshari. - Tashkent: TSIOS, 2005. p.)

⁴ جمال الدين بن هشام. قطر الندى و بل الصدى. –بيروت, 1995

⁵ “القاموس الجديد”

⁶ Sintetik – yunon tilidan synthtikos – “sintez natijasida hosil bo‘ladigan, birlashtiruvchi”. Synthetik-synthtikos from the Greek language-quot; formed as a result of synthesis, unifying”

⁷ Analitik – yunon tilidan analytikos - “analiz natijasida hosil bo‘ladigan, ajratuvchi”. Analytical-analytikos from the Greek language-quot; formed as a result of the analysis, separating”

⁸ Frolov D.V. Arabskaya filologiya. –Moskva, 2006. –str. 20. Frolov D.V. Arabic philology. - Moskva, 2006.